

- інтенсивне використання землі має поєднуватися зі збереженням і відтворенням родючості ґрунтів;
- посіви кукурудзи повинні оптимально співвідноситися з обробітком таких груп культур, які відрізняються від кукурудзи не тільки вимогами до ґрунтової родючості, але і характером впливу на основні властивості ґрунтів;
- розширення посівів кукурудзи має поєднуватися з підвищенням частки таких культур, як багаторічні трави, що покращують властивості ґрунтів.

DOI: 10.51587/9798-9866-95945-2023-012-9-19

МАРТИНЮК Віталій Олексійович

канд. геогр. наук, доцент,
Рівненський державний гуманітарний університет
ORCID ID: 0000-0002-8654-3510

ДОБРОЧИНСЬКА Валентина Анатоліївна

канд. іст. наук, доцент,
Рівненський державний гуманітарний університет
ORCID ID: 0000-0002-6625-5108
Україна

З ІСТОРІЇ ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РІВНЕНЩИНИ (1795-1917 РР.)

1. Історичні особливості краєзнавчо-географічних студій

Згадки про природу Рівненщини зустрічаються вперше у творах Геродота, пізніше Тацита, Плінія, Йордана, Прокопія Кесарійського. Спроби її картографування у складі історико-географічного регіону Волині зроблені Гастальдо (XVI ст.). Проте картографування регіону було досить проблематичним, що пов'язано із заболоченістю та залісненістю території.

Достовірну інформацію про природу регіону можна знайти в літописних джерелах Київської Русі, зокрема в «Іпатіївському літописі», що включає «Галицько-Волинський літопис». У XVII ст. з'явилася ґрунтовна праця французького вченого Г. Боплана «Опис України» (1651) із першими точними картами. Найбільшою є карта України масштабу 1:452000 (1650), видана на 8 аркушах. Доповнивши її аркушем «Волинь», цю карту видав французький географ Н. Сансон у Парижі¹.

¹ Герасимчук В. М. (1997). З історії вивчення території Рівненщини та Волині. Краєзнавчі дослідження Рівненщини (Збірник науково-методичних статей); за ред. В. О. Веремчук та В. О. Мартинюка. Рівне : Держ. редак.-видав. підприємство, 3-9.

Третій поділ Польщі наприкінці XVIII ст. й утворення Волинської губернії (1795) Російської імперії сприяли активізації різнопланових досліджень нових приєднаних територій (рис. 1).

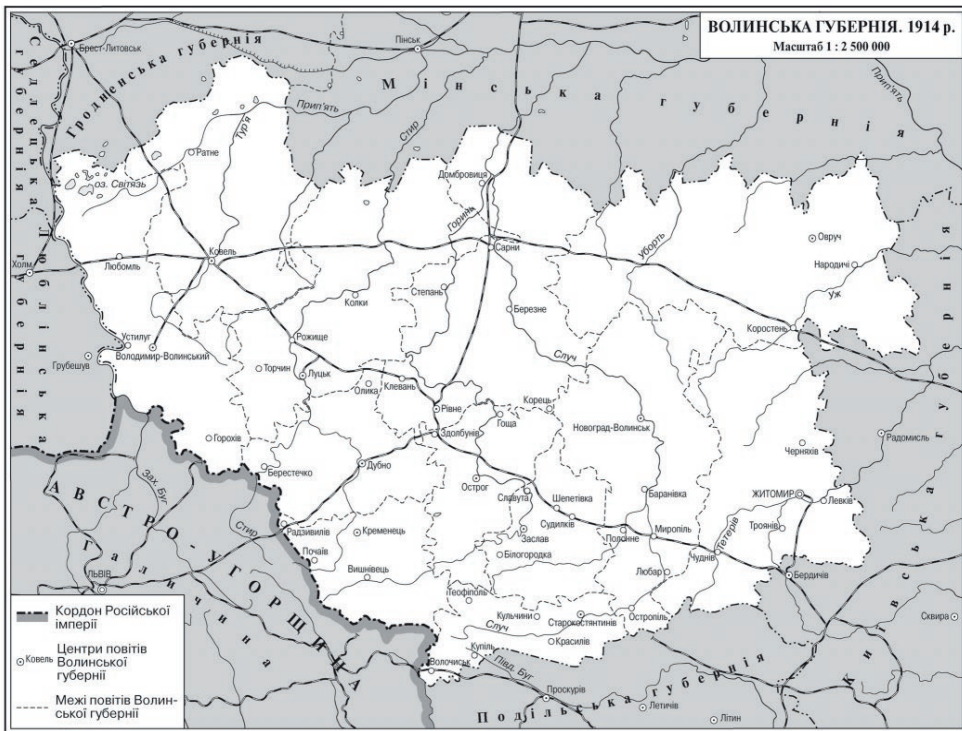

Рис. 1. Рівненська область (за винятком деяких територій сучасних Вараського та Сарненського районів) у складі Волинської губернії (за Я. Верменич²)

Це спонукало, у першу чергу, до складання адміністративних карт й проведення ревізій нових земель. Ґрунтовних географічних досліджень із боку Росії в кінці XVIII – початку XIX ст. не проводилося. Головними джерелами слугували краєзнавчі описи територій та окремих природних об'єктів³. Щоправда, на інженерно-військові дослідження, топографічне картографування адміністративних територій, статистичні описи губернії Російська імперія знаходила кошти⁴.

Розвитку географічних досліджень на Рівненщині сприяло створення Харківського (1805) і Київського (1834) університетів. Наприкінці XIX –

2 Верменич Я. В. (2003). Волинська губернія. Енциклопедія історії України : В 5-ти томах; Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. К. : Наукова думка. Т. 1 : А-В, С. 606.

3 Руссов С. (1809). Волинские записки, сочинённые Степаном Руссовым в Житомире. СПб., 196; Петров, Н.И., Малашевский, И.И. (1888). Волин. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 126.

4 Зябловский Е. (1815). Статистическое описание Российской империи. СПб., Ч. V. Волинская губерния; Чертков, М.И. (1855). Военно-топографическая карта Волинской губернии. Киев.

початку ХХ ст. кафедри географії були створені в Київському, Харківському, Новоросійському (Одеса), Львівському і Чернівецькому університетах.

Важливу інформацію краєзнавчо-географічного спрямування носили «Географічний і економічний опис Волинської губернії 1798 р.» (рос.), «Короткий опис Волинської губернії» (рос., 1810), що були виконані на замовлення урядових кіл⁵. Велику цінність мають дослідження Волинської губернії А. Братчикова⁶, переважно статистично-описового характеру, проте зустрічається інформація й про природні умови Рівненщини.

У першій третині ХІХ ст. головним осередком просвітництва Волинської губернії став повітовий Кременець. Тут в 1807 р. засновано Волинську гімназію, яка за значні педагогічні успіхи у 1819 р. отримала статус ліцею⁷. Серед його викладачів були відомі природознавці А. Андржейовський і В. Бессер, котрі залишили помітний слід у дослідженні природи Волинської губернії, зокрема й Рівненщини. Так, викладач ботаніки і зоології В. Бессер вивчав флору Волині, здійснював численні експедиції краєм, створив при навчальному закладі ботанічний сад, який за багатством видів досяг європейського рівня. А. Андржейовський відкрив і описав унікальну рослину Полісся – азалію понтійську (*Rhododendron luteum*)⁸.

Після участі викладачів та учнів в польському повстанні (1830–1831 рр.) Кременецький ліцей перевели до Києва й на базі цього закладу відкрили університет Св. Володимира. Цікаві відомості краєзнавчого характеру про Рівненщину містяться у мемуарах І. Сбітнева (інспектор Кам'янець-Подільської гімназії), спогадів Я. Охоцького. Відомий польський письменник Ю. Крашевський упорядкував спогади останнього й видав у 4-х томах 1857 р. у Вільні під назвою «Пам'ятники Яна Дуклана Охоцького із залишених після нього рукописів, переписані і видані»⁹.

5 Ільїна О. В. (2002). Природничо-географічні дослідження Волині до початку ХХ століття. Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика. Мат-ли другого Всеукраїн. семінару (11-12 грудня 2002 р.). Тернопіль, вип. 2. С. 175-182.

6 Братчиков А. (1868). Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир, вып. 1, 129; Братчиков А. (1869). Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир, вып. 2. 336 с.

7 Василенко М. (1923). Кременецький ліцей і університет св. Володимира. Історично-юридична розвідка. К.:УАН, 49; Свинко, Й. (2011). Вища Волинська (Крем'янецька) гімназія та ліцей: розвиток освіти й вивчення природи Волині та Північного Поділля за 1805-1914 роки. Наук. записки Тернопільського держ. педуніверситету. Серія: Географія. № 1.

8 Іванців В. В. (1998). Дослідження фауни Волині в працях А. Л. Андржейовського, В. Г. Бессера, А. С. Роговича. Науковий вісник ВДУ. Серія «Біологія». № 4. С. 155-158.

9 Костриця М. Ю. (2001). Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир : М.А.К., 360 с.

Важливою віхою у зібранні географічно-статистичної інформації про Рівненщину стало створення у 1836 р. Волинського губернського статистичного комітету. Комітет готував матеріали до щорічних звітів губернатора, вів різнопланову статистику господарської діяльності, у тому числі й відомості про природні ресурси краю.

У 1847 р. за редакцією В. Аскоченського вийшли нариси про Волинь історичного, географічного, статистичного та етнографічного плану¹⁰. Вони містили цікаві географічні відомості про Рівненщину. Окремі з них публікувалися на сторінках «Волинських губернських відомостей» (ВГВ).

Інженерно-науковий та топографо-геодезичний персонал генерального штабу російської армії всіяко заохочували природничі дослідження південно-західних губерній з метою отримання знань щодо природних умов, як потенційних територій військових маневрів або військових дій, використання даних у будівництві фортифікаційних об'єктів тощо. До таких наукових праць належить робота військового Генерального штабу Фрітче «Военно-статистичний огляд Волинської губернії»¹¹ (рос.).

Засилля цензури у вищих закладах освіти прискорило організацію наукових товариств при університетах, де науково-пошукова діяльність жорстко не регламентувалася. У числі перших у 1869-1870 рр. утворилися товариства природодослідників при Київському, Харківському та Новоросійському університетах.

Природничо-географічні дослідження Волині (Рівненщини, як складової Волинської губернії) активізувалися завдяки створенню у 1900 р. Товариства дослідників Волині (ТДВ), найбільш плідний період діяльності якого припадає на 1906-1915 рр. Ця інституція щороку споряджала наукові експедиції та відрядження у важкодоступні поліські куточки. Результати досліджень публікувались в «Працях товариства дослідників Волині» (рос.) і у додатках до них. Характерною особливістю робіт та наукових розвідок членів ТДВ є те, що вони додатково повідомляли про зміни, які відбувались у природному середовищі під впливом діяльності людини. У першу чергу щодо меліорації заболочених та перезволожених

10 Аскоченский В. (ред.), (1847). Очерки Волыни в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях, издаваемые при «Волынских губернских ведомостях». Житомир, 163.

11 Военно-статистическое обозрение Волынской губернии (По рекогносцировкам и материалам, собранным на местах, составил Генеральный Штаб Штабс-Капитан Фритче), (1850). Военно-статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. СПб. Т. 10. Ч. 3. 158 с. Сведения специальные, I-III ч. С. 31; таблицы № 1-7.

земель, розширення площ сільськогосподарських угідь тощо. У межах ТДВ були видані наукові праці виняткової вартості, що становлять цінність і для нинішнього покоління науковців.

2. Галузеві природничо-географічні дослідження

Природничо-географічні дослідження поділяються на галузеві та комплексні або ландшафтознавчі (рис. 2). Безперечно, такий поділ є досить умовним, але він дозволяє системно підійти до характеристики регіональних природничо-географічних досліджень.

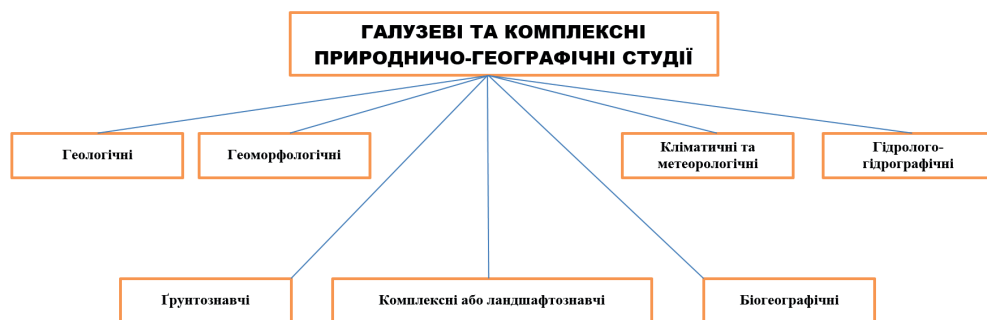

Рис. 2. Схема галузевих та комплексних природничо-географічних досліджень

Геолого-геоморфологічні дослідження. Наукове вивчення надр Землі та рельєфу території Рівненщини розпочинається в XIX ст. російськими та українськими вченими одночасно з геологічними і географічними дослідженнями території України. У 1860-х роках геологічні дослідження Рівненщини розпочинає Г. Осовський¹². У праці «Геолого-геогностичний нарис Волинської губернії» (рос.) він описав усю сукупність мінеральних багатств краю, зробив пропозиції щодо їх практичного використання і перспектив подальших комплексних досліджень¹³.

У 1865 р. цю територію вивчав відомий російський вчений французького походження М. Барбот-де-Марні. Результатом його геологічних пошуків стала низка праць, які друкувалися у наукових періодичних виданнях того часу («Записки мінералогічного товариства» (рос.)¹⁴,

12 Костиця М. (2005). Дослідник Волині і Галичини Готфрид Осовський. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. Тернопіль: Підручники і посібники, 1 (11). С. 27-30; Осовський Г. (1868). Из путевых заметок по Волыни. Волынские губернские ведомости. № 76-78, 94-96, 101-104, 107-111.

13 Осовський, Г. (1867). Геолого-геогностический очерк Волынской губернии. Труды Волынского губернского статистического комитета. Житомир, 1. С. 152-352.

14 Барбот-де-Марни Н.П. (1867). Отчет о поездке в Галицию, Волынь и Подолию в 1866. Записки минералогического общества. Юбилейный сборник. СПб. С. 26-84.

«Гірничий журнал»¹⁵ (рос.) та інші). Принагідно, слід відмітити, що у неогенових відкладах Волинської губернії вчений запропонував виділяти сарматський ярус¹⁶. У 1873 р. виходить комплексна геологічна робота М. Барбот-де-Марні та О. Карпінського «Геологічні дослідження у Волинській губернії»¹⁷ (рос.).

У цьому ж році геологічні дослідження в середній частині басейну р. Случ (Рівненський район) проводив М. Миклухо Маклай, брат всесвітньо відомого мандрівника і вченого¹⁸.

Згадані дослідження частково виконувалися на замовлення і за сприяння великого проекту уряду та Генерального штабу Російської імперії, де брали участь знані вчені Західної експедиції з осушення боліт (1873-1898 рр.)¹⁹. Активізації геолого-геоморфологічних досліджень на Рівненщині сприяло створення 1882 р. Геологічного комітету при Російській академії наук, біля витоків якого стояв майбутній академік О. Карпінський, що брав участь в згаданій «Західній експедиції ...». Відома його праця «Про результати деяких бурових робіт в басейні Прип'яті»²⁰ (рос), а також інші роботи де геологічні особливості Волинської губернії розглядаються у контексті європейської Росії²¹.

Перші узагальнюючі геоморфологічні роботи, де розглянута територія Рівненщини, належать І. Леваківському. В праці «Води Росії стосовно її населення»²² (рос.) він виділяв, разом з іншими елементами рельєфу, Волино-Подільську височину. А. Тілло очолив роботу щодо створення гіпсометричної карти європейської Росії масштабу 60 верст в дюймі, опублікованої 1889 р.²³.

15 Барбот-де-Марні Н.П. (1867). Сарматский ярус миоценовой формации. Горный журнал. СПб, Т. III, 7.

16 Там само.

17 Барбот-де-Марні Н.П., Карпинский А.П. (1873). Геологические исследования в Волынской губернии. Научно-исторический сборник, изданный Горным Институтом ко дню столетнего юбилея. СПб., Отд. 2. С. 45–96.

18 Костриця М. Ю. (2001). Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир: М.А.К., 360 с.

19 Жилинский И. И. (1899). Очерк работ Западной экспедиции по осушению болот (1873-1898). СПб.: Издательство Министерства земледелия и госимущества. Т. IV. 774 с.

20 Карпинский А. П. (1907). О результатах некоторых буровых работ в бассейне Припяти. Известия академии наук. СПб., № 9.

21 Карпинский А. П. (1887). Очерк физико-географических условий Европейской России в минувшие геологические периоды. Записки Академии наук. Т. LX, прил. № 8; Карпинский А. П. (1894). Общий характер колебаний земной коры в пределах Европейской России. Известия Академии наук. СПб. № 1; Карпинский А. П. (1919). К тектонике Европейской России. Известия Академии наук. СПб., VI серия, т. XIII, № 12-15.

22 Леваковский И. (1890). Воды России по отношению к ее населению. Харьков, IV, 286 с.

23 Опыт изображения строения поверхности Европейской России. Гипсометрическая карта Европейской России. (1889). Труд генерального штаба генерал-майора Алексея Тилло. Председательствующего в Отделении Математической Географии Императорского Русского Географического Общества. Издание Департамента шоссе и водных сообщений Министерства путей сообщения. Масштаб 60 верст в дюйме (1:2 520 000). Санкт-Петербург: картогр. зав. А. Ильина, 3 л. в общ. рамке. 61х93 см. URL: https://drive.google.com/file/d/1skZsUS4J0vCiIn5WSP3A_Jajs1BQny/view

Тези І. Леваківського були підтверджені у праці А. Тілло «Орография Европейской России на основе гипсометрической карты»²⁴ (рос.).

Помітний внесок у геоморфологічне вивчення території Рівненщини зробили вчені київської школи К. Феофілактов, П. Тутковський, П. Армашевський та інші. З ім'ям П. Тутковського (проф. Київського університету) пов'язане комплексне вивчення Великої Волині. Упродовж 20 років він досліджував Рівненщину в складі Волинської губернії, якій присвятив понад 70 наукових праць²⁵. П. Тутковський є одним із засновників четвертинного геоморфогенезу Полісся²⁶.

Вивченню рельєфу Волино-Поділля присвячена велика праця В. Ласкарева (Новорійський, а нині Одеський університет) «Про геоморфологічний поділ площі Европейской России»²⁷ (рос.). В. Ласкарев за завданням Геологічного комітету в 1901-1907 рр. проводив геоморфологічні та геологічні дослідження у Волинській губернії, на підставі яких склав 17-й аркуш загальної геологічної карти²⁸.

Кліматичні дослідження. Дослідження клімату Рівненщини (як і загалом України) мають давні традиції. Вони сформувалися ще в XIX столітті під впливом наукових робіт К. Веселовського, О. Воейкова, П. Броунова, А. Кловського та інших вчених. Кліматолог О. Воейков досліджував кліматичні умови та метеорологічний режим регіону в складі Західної експедиції²⁹.

24 Тілло А. А. (1890). Орография Европейской России на основании гипсометрической карты. Известия Русского географического общества. Т. 26.

25 Тутковский П. А. (1902). Конечные морены, валунные полосы и озы в Южном Полесье. Записки Киевского общества естествоиспытателей, Т. 16, вып. 2. С. 1-108; Тутковский П. А. (1910). Зональность ландшафтов и почв в Волинской губернии. Труды общества исследователей Волины. Житомир, Т. 2. С. 143-163; Тутковский П. А. (1910). Краткий гидрографический очерк Центрального и Южного Полесья. Труды общества исследователей Волины. Житомир, Т. 2. С. 67-141; Тутковский П. А. (1911). Карстовые явления и самобытные артезианские ключи в Волинской губернии. Статья 1. Провалы почв на Полесской железной дороге. Труды общества исследователей Волины. Житомир, Т. 4. С. 4-37; Тутковский П. А. (1911). Исчезнувшие пустыни северного полушария. Труды общества исследователей Волины. Житомир : Электр. типогр. наследников М. Дененмана, Т. 6. С. 9-18; Тутковский П. А. (1912). Карстовые явления и самобытные артезианские ключи в Волинской губернии. Статья 2. Провалы почвы в побережье рек Стохода, Стыри и Горыни. Труды общества исследователей Волины. Житомир, Т. 8. С. 79-117; Тутковский П. А. (1912). Послетретичные озера в северной полосе Волинской губернии. Труды общества исследователей Волины. Житомир, Т. 10. С. 5-282; Тутковский П. А. (1915). Побережье реки Львы: Географическое и геологическое описание. Труды общества исследователей Волины. Киев : Типогр. 2-й Артели, т. 13, вып. I. С. 13-77.

26 Костриця М. (2008). Павло Тутковський – фундатор Волинської краєзнавчої географічної школи (до 150-річчя від дня народження). Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. Тернопіль : Підручники і посібники, вип. 17; Маринич, О.М. (2008). Внесок академіка П. А. Тутковського в розвиток географічної науки (до 150-річчя від дня народження). Український географічний журнал. № 1. С. 81-85.

27 Ласкарев В. Д. (1916). О геоморфологическом разделении площади Европейской России. Геологический вестник. Вып. 5-6.

28 Ласкарев В. Д. (1903). Фауна Бугловских слоев Волины. Известия Геол. комитета. СПб., вып. 5. 126 с. (диссертация); Ласкарев В. Д. (1914). Геологические исследования в Юго-Западной России (17-й лист общей геологической карты Европейской части России). Известия Геол. комитета. Серия новая. СПб., вып. 77.

29 Воейков А. И. (1893). Пинское Полесье и результаты его осушения. Известия Импер. РГО, Т. 29, 2. СПб. : тип. А.С. Суворина. 28 с.

Результати цього дослідження він узагальнив у праці «Клімат Полісся...» (Додаток до «Нарис робіт Західної експедиції з осушення боліт»)³⁰ (рос.).

Досить відома праця С. Бржозовського «Деякі дані про градобиття у Волинській губернії...»³¹. Учений у Волинській губернії створив дощомірну сітку, яка в 1914 р. включала 22 станції, 141 дощомірний та 19 снігомірних постів. Велись спостереження за динамікою погоди, за стоком води. Нагромаджувалась агрометеорологічна та гідрологічна інформація³². Товариство дослідників Волині систематично вміщувало доповіді з оглядом метеорологічних спостережень у межах Волинської губернії. Про хід метеорологічних елементів у губернії на природничо-історичній секції систематично доповідав М. Хандрос³³. Важливою науковою подією було видання праці «Кліматологічний атлас Російської імперії»³⁴ (рос.), де ґрунтовно, як на той час, була представлена Волинська губернія.

Гідрологічні дослідження. Систематичне вивчення гідрографічної мережі та гідрологічного режиму поверхневих вод області, передусім Волинського Полісся, розпочалося наприкінці XIX століття Західною експедицією під керівництвом І. Жилінського. У результаті роботи експедиції (1873-1897) було зібрано, а пізніше опубліковано значний фактичний матеріал з геологічної будови, гідрологічних умов, болотоутворення й кліматичних особливостей Полісся. У 1899 р. вийшла праця І. Жилінського «Нарис робіт Західної експедиції з осушення боліт»³⁵ (рос.). Характеристику боліт і торфовищ здійснив Г. Танфільєв³⁶, пов'язуючи історію їх утворення з геологічною будовою території.

У дореволюційний період П. Тутковський зібрав чималий фактичний матеріал з гідрографії, узагальнив і опублікував його у своїх працях. Деякі

30 Воейков А. И. (1899). Климат Полесья. Приложения к «Очерку работ Западной экспедиции по осушению болот за 1873-1898 гг.». С.-Пб. : Изд-во Министерств Землед. и Госимуществ. С. 1-132.

31 Бржозовский С. А. (1915). Некоторые данные о градобитиях в Волинской губернии (к вопросу о страховании от градобитий). С приложением двух статистических таблиц (18 с.) и 4-х карт. Труды общества исследователей Волини. Житомир : Электр. типогр. наследников М. Дененмана, Т. VII. С. 137-281.

32 Костриця М.Ю. (2004). Бржозовський Сергій Адамович. Енциклопедія Сучасної України ; Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. URL : <https://esu.com.ua/article-37720>

33 Хандрос М. М. (1915). Метеорологический обзор за 1911 год. Труды общества исследователей Волини. Житомир : Электр. типогр. наследников М. Дененмана. Т. VII. С. 89-95; Хандрос, М. М. (1915). Метеорологический обзор за 1912 год и особенности зимы 1912-1913 года. Труды общества исследователей Волини. Житомир : Электр. типогр. наследников М. Дененмана, Т. XI, вып. 1. С. 157-165.

34 Климатологический атлас Российской империи. (1900). СПб.

35 Жилинский И. И. (1899). Очерк работ Западной экспедиции по осушению болот (1873-1898). СПб. : Издательство Министерства земледелия и госимущества. Т. IV. 774 с.

36 Танфильев Г. И. (1899). Геоботанический очерк Полесья. Приложение к «Очерку работ Западной экспедиции по осушению болот». СПб. , 1899. С. 133-216; Танфильев Г. И. (1953). Болота и торфяники Полесья. Географические работы. М. : Географиз. С. 25-53.

з них присвячені особливостям морфології і генезису озерних улоговин. У 1903 р. П. Бельським в журналі «Землезнавство» (рос.) узагальнені матеріали про морфолого-морфометричні параметри окремих озер Волинської губернії³⁷. Детально про історію дослідження озер області, передусім її поліської частини розкрито у роботі³⁸.

Окремі відомості про водойми Рівненщини зустрічаються в «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона»³⁹ (рос.), «Словнику географічному Королівства Польського...»⁴⁰ (пол.), краєзнавчому словнику «Стара Волинь і Волинське Полісся...»⁴¹ та інших довідкових виданнях.

Оконські артезіанські джерела вперше описав відомий природознавець Г. Жончинський у книзі «Історія природи» (1721). На цих джерелах проводив дослідження і російський природознавець Е. Ейхвальд. В. Хорошевський (1881), який помилково вважав Оконські джерела одиничним явищем, описав і опублікував матеріали про деякі озера і болота Волині⁴².

Зі створенням у 1912 р. Сарненської болотної дослідної станції Волинського губернського земства активізувалися наукові пошуки з вивчення боліт і торфовищ регіону⁴³. Відомими дослідниками боліт Рівненської області були В. Доктуровський та М. Ринкевич. Серед їхніх праць слід виокремити «Попередній звіт про дослідження боліт Волинської губернії в 1913 році»⁴⁴ (рос.) та «Дослідження боліт Волинської губернії»⁴⁵ (рос.).

Ґрунтознавчі дослідження. Згадки про ґрунти Рівненщини трапляються з 1796 р., коли Ізяславську губернію було перейменовано

37 Бельский П. (1903). Некоторые озера Волынской губернии. Землеведение ; ред. Д. Н. Анучин. Кн. I. Москва : Типолитография Т-ва И. Н. Кушнеревъ и Ко. С. 1-25.

38 Мартинюк В. О. (2009). Історія дослідження озер Волинського Полісся. Вісник інституту педагогічної освіти. Сер. Географічна. Рівне : МЕНУ імені академіка С. Дем'янчука. № 1. С. 25-30.

39 Энциклопедический словарь. (1890-1907). Ред. проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева и засл. проф. О. О. Петрушевского. В 86 томах. СПб.

40 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. (1880-1904). Pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. W 15 t. Warszawa : Druk «Wicku» Nowy Świat.

41 Цинкаловський О. (1984а). Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», т. 1. 600 с.; Цинкаловський, О. (1984б). Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», т. 2. 578 с.

42 Герасимчук В. М. (1997). З історії вивчення території Рівненщини та Волині. Краєзнавчі дослідження Рівненщини (Збірник науково-методичних статей); за ред. В. О. Веремчук та В. О. Мартинюка. Рівне : Держ. редак.-видав. підприємство, 3-9.

43 Сарненська дослідна станція Інституту водних проблем і меліорації Національної академії аграрних наук України. (2023). URL: http://sds.iwpim.com.ua/історична_довідка/

44 Доктуровский В. С. (1914). Предварительный отчет об исследовании болот Волынской губернии в 1913 году. Труды общества исследователей Волыни. Житомир. С. 112-117. (Приложение к Т. 7.).

45 Ринкевич М. И. и др. (1915). Исследования болот Волынской губернии (Отчет о рекогносцировочных исследованиях 1913 года) [М. И. Ринкевич, М. Н. Копачевская, В. Н. Хитрово, Н. Ф. Доревицкий, Н. А. Троицкий, В. С. Доктуровский]. Петроград. 110 с.

у Волинську з центром у Звягелі (колишній Новоград-Волинський), а потім у Житомирі. У монографії «Волинь ...» зазначається «Поверхня нинішньої Волинської губернії взагалі досить неоднакова і природою поділена на дві частини: південну – гористу і північну – низовинну і лісисту. Ґрунти у цій частині Волинської губернії чорноземні, родючі... . Північна частина губернії, що називається Волинським Поліссям, вкрита дрімучими лісами, порізана густою мережею річок та озер, безліччю боліт і трясовин та малопрхідна»⁴⁶ (рос.).

Пізніше з'являються спроби систематизувати розрізнені дані і знання про ґрунти та зобразити їх у вигляді ґрунтових карт. У 1851 р. було видано «Господарсько-статистичний атлас Європейської Росії...» (рос.) з поясненнями до нього, що включав 15 карт⁴⁷. Серед представлених в атласі карт були ґрунтові, розроблені під керівництвом К. Веселовського, у тому числі Волинської губернії у складі європейської Росії. Ґрунтові карти атласу підготовлені з дещо примітивною класифікацією, оскільки збір польових матеріалів до них проводився місцевими жителями, які не були підготовлені до таких досліджень. Пізніше В. Докучаєв гостро критикував достовірність отриманих результатів ґрунтових карт атласу⁴⁸. У 1879 р. В. Чаславським складено карту європейської Росії, на якій виділено 32 види ґрунтів⁴⁹. Карти ґрунтів європейської Росії за редакціями К. Веселовського (1851) та В. Чаславського (1879) у подальшому слугували основою для нових розробок карт ґрунтового покриття Росії, у тому числі й Рівненщини в складі державно-територіальних утворень.

Серед небагатьох досліджень природи Рівненщини слід відзначити роботи Західної експедиції з осушення боліт до якої був запрошений В. Докучаєв. Вчений виступив з програмною статтею, де накреслив завдання щодо проведення комплексних ґрунтознавчих й геоботанічних досліджень. Йому належить праця «До питання про осушення боліт взагалі та зокрема про осушення Полісся»⁵⁰ (рос.).

46 Петров Н. И., Малишевский И. И. (1888). Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб. 126 с.

47 Хозяйственно-статистический атлас Европейской России, составленный при Департаменте сельского хозяйства МГИ. (1851). Санкт-Петербург; Объяснения к хозяйственно-статистическому атласу Европейской России, изданному Департаментом сельского хозяйства МГИ. (1851). Санкт-Петербург.

48 Докучаев В. В. (1883). Русский чернозем. Отчет Императорскому Вольному экономическому обществу. Санкт-Петербург, 1883. Гл. 1. С. 6.

49 Почвенная карта Европейской России. (1879). Статистический отдел Департамента Земледел. и Сельской промышлен. м-ва гос. имуществ ; ред. В. Чаславский. 1:2 520 000 ; 60 верст в англ. дюйме. [Б. м.] : Изд. Департамента Земледел. и Сельской пром-ти. М-ва гос. имуществ., 1 к. : цв. ; 133x166 см.

50 Докучаев В. В. (1949). По вопросу об осушении болот вообще и в частности об осушении Полесья. М.-Л. : Изд.-во АН СССР. Сочинения в 9 т. Т. 1. С. 27-65.

Цілу епоху в дослідженні фізико-географічних умов та ресурсного потенціалу Рівненщини становлять праці П. Тутковського, який глибоко дослідив природу лесу, розробив схему зональності поліських ландшафтів і ґрунтів та закономірності їх походження і поширення. Опублікована праця «Зональність ландшафтів і ґрунтів Волинської губернії»⁵¹ (рос.) є підсумком комплексних польових досліджень видатного науковця.

Значно глибші дослідження ґрунтового покриву Волинської губернії були зроблені в 1910-1915 рр. експедицією колишнього Губернського земства під керівництвом Ф. Левченка, що провів ґрунтознавчі пошуки на території окремих повітів⁵².

Біогеографічні дослідження. З Рівненщиною пов'язаний життєвий шлях і наукова діяльність Й. Пачоського, який у 1880-1890-х рр. вивчав флору Великої Волині. Результатом досліджень була публікація декількох томів «Флора Полісся і прилеглих місцевостей»⁵³ (рос.) та «Рослинність Полісся»⁵⁴ (рос.) в працях Санкт-Петербурзького товариства природодослідників, низки наукових праць в Записках Київського та Новоросійського товариства природознавців. Вагомою є праця І. Шмальгаузена (1849-1894) «Флора Південно-Західної Росії...»⁵⁵ (рос.), в якій зібрані цінні відомості про рослинний світ Рівненської області. Фрагментарно флору Рівненщини вивчав ботанік В. Липський⁵⁶, що народився у с. Самостріли (нині Рівненський район). Слід згадати і про працю Г. Танфільєва «Геоботанічний нарис Полісся» (Додаток до нарису робіт Західної експедиції з осушення боліт)⁵⁷ (рос.).

51 Тутковский П. А. (1910). Зональность ландшафтов и почв в Волынской губернии. Труды общества исследователей Волыни. Житомир. Т. 2. С. 143-163.

52 Левченко Ф. (1910). Почвы Волынской губернии. Краткий предварительный отчет. Житомир; Левченко, Ф. (1915). Краткий очерк почвенного покрова Староконстантиновского, Острожского, Кременецкого и Дубенского уездов Волынской губернии. Предварительный отчет Волынской губернской земской управы о почвенно-геологических исследованиях Волынской губернии, произведенных летом 1914 года. Житомир: Изд. Волын. губерн. зем. управы, 23.

53 Пачоский И. (1897). Флора Полесья и прилежащих местностей. Труды Санкт-Петербургского общества естествоиспытателей. Отделение ботаники. СПб. Т. 27, вып. 2, 260; Пачоский И. (1899). Флора Полесья и прилежащих местностей. Труды Санкт-Петербургского общества естествоиспытателей. Отделение ботаники. СПб. Т. 29, вып. 3, 115; Пачоский И. (1900). Флора Полесья и прилежащих местностей. Труды Санкт-Петербургского общества естествоиспытателей. Отделение ботаники. СПб., Т. 30, вып. 3, 103.

54 Пачоский И. (1898). Растительность Полесья. Труды Санкт-Петербургского общества естествоиспытателей. СПб. Т. 28, вып. 1.

55 Шмальгаузен И. Ф. (1886). Флора Юго-Западной России: Киевская, Волынская, Подольская, Полтавская, Черниговская губернии и смежные области. Киев, 783.

56 Мельник В., Сауш О. (2015). Наукова спадщина академіка В. І. Липського – національне надбання України. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць. Рівне : Дятлик М. Вип. XIII. Частина 2. С. 82-86.

57 Танфильев Г. И. (1899). Геоботанический очерк Полесья. Приложение к очерку работ Западной экспедиции по осушению болот. СПб.. С. 133-216.

Ландшафтознавчі дослідження. Основи вчення про ландшафти і фізико-географічне районування заклав В. Докучаєв наприкінці XIX століття. В. Докучаєв створив школу географів, до якої входили О. Краснов, Г. Танфільєв, Г. Висоцький, Г. Морозов, Л. Берг, С. Неустроєв та інші⁵⁸. Дослідження цих вчених прямо або опосередковано торкалися і території нинішньої Рівненської області. Г. Танфільєв розробив схему фізико-географічного районування європейської Росії. Вчений, на основі зональних і внутрішньозональних відмінностей природних умов, виділив фізико-географічні області європейської Росії, описав ландшафти Волинського Полісся та Волинської лесової височини⁵⁹.

З початковим періодом становлення ландшафтознавства у контексті фізико-географічних досліджень Рівненщини пов'язують постать С. Рудницького. Вчений у статтях «Волинь», «Полісся» наводить оглядову характеристику Рівненщини⁶⁰.

Таким чином, на початок XX ст. вже були виявлені головні риси природи регіону, здійснено попередній аналіз природно-ресурсного потенціалу краю. Водночас, природничо-географічні дослідження носили епізодичний, несистемний характер. Найвагоміших здобутків у комплексному вивченні області досягло Товариство дослідників Волині, почесними членами якого були О. Воейков, О. Карпінський, О. Клосовський, В. Ласкареєв, П. Тутковський та інші вчені. Активна пошукова діяльність науковців Товариства сприяла формуванню системи різнопланових знань про Велику Волинь й Рівненщину зокрема.

DOI: 10.51587/9798-9866-95945-2023-012-19-30

58 Ільїна О. В., Кукурудза С. І. (2009). Болотні геокомплекси Волині : Монографія. Львів : Вид-й центр ЛНУ імені Івана Франка, 242.

59 Танфільєв Г. И. (1897). Физико-географические области Европейской России. СПб. : Тип. В. Демакова, 30.

60 Рудницький С. (1961). Полісся. Волинь. Рудницький С. Початкова географія України; за ред. Б. Романенчука. Філадельфія : Вид-во «Київ», с. 126, 127-133. URL : <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17253/file.pdf>